

Új eredmények az aquincumi polgárváros délkeleti régiójának kutatásában – az úgynevezett Festőház és közvetlen környezete

(Budapest, III. ker., Szentendrei út 133–135., Hrsz.: 19343/7-8)

Az aquincumi polgárváros délkeleti részén, az úgynevezett „G” utca és a déli városfal közötti területen, az utóbbi három évben több régészeti kutatás is folyt az ide tervezett új bejárati komplexum és római épültrekonstrukció építése kapcsán (LÁNG 2009a, 172–173; LÁNG 2010, 188–190; LÁNG 2011a, 18–35). A feltárások nyomán lassan körvonalazódik a korábban kevésbé kutatott terület városszerkezete és építési periodizációja. Míg 2009–2010-ben az úgynevezett Festőház, a déli városfal, és az úgynevezett *deversorium* hitelesítő feltárása és lokalizálása volt a feladat, 2011-ben a Festőház közvetlen nyugati és keleti szomszédságáról, illetve az épület északi, „G” utca felőli lezárásáról nyertünk új adatokat. A tavalyi évben kutatott terület-részek tehát a következők voltak (1. kép).

„G–F” utcák csatlakozása

Az aquincumi polgárváros eddig ismert harmadik legjelentősebb útja az úgynevezett „G” utca. A kelet-nyugati irányú, közel 5,5 m széles, eredetileg kőlapokkal burkolt, kissé ívelt felületű útvonal tisztázását már 2008-ban megkezdtük (LÁNG 2009a, 172–173), majd 2010-ben sor került az utat szegélyező csatornák és a déli oldalon pillérekkel tagolt fal (*porticus*) feltárására (LÁNG 2011a, 26–27). Az idei

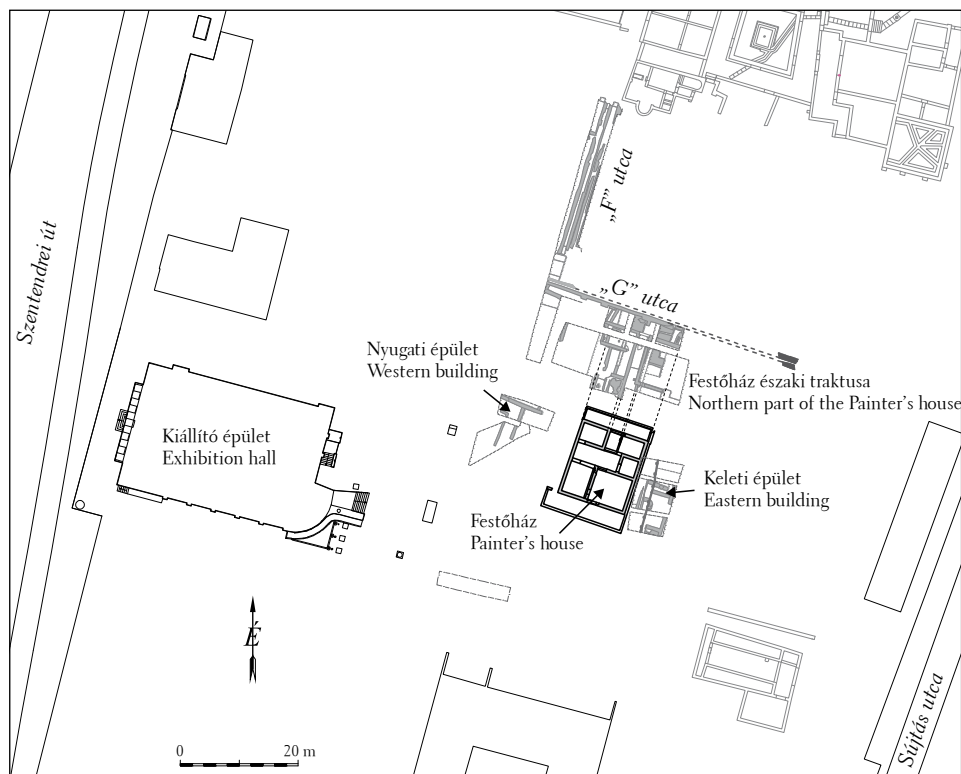
New results in research on the southeastern part of the Civil Town in Aquincum – the so-called “Painter’s House” and its surroundings

(Budapest III, 133–135 Szentendrei Road, Lrn.: 19343/7-8)

Over the past three years, a series of archaeological investigations have been conducted in the southeastern part of the Civil Town of Aquincum, in the area between the so-called Street “G” and the southern town wall. The work was related to the construction of a new entrance complex and the planned reconstruction of a Roman building to be located here (LÁNG 2009a, 172–173; LÁNG 2010, 188–190; LÁNG 2011a, 18–35). Owing to the excavations, the settlement structure and construction periods of this previously less investigated area are becoming clearer. While the task in 2009 and 2010 was to carry out an authentication excavation and to localize the so-called “Painter’s House”, the southern town wall and the so-called *deversorium*, in 2011 new data could be gathered on the immediate western and eastern neighborhood of the “Painter’s House” and also on the northern end of the building in the direction of Street “G”. Accordingly, last year, the following parts of the territory were excavated (Fig. 1):

The intersection of Streets “G” and “F”

The third most important road presently known in the Civil Town of Aquincum is the so-called Street “G”. Cleaning began on the almost 5.5 m wide road in

1. kép: A polgárváros déli részének alaprajza a 2011-ben kutatott területekkel
 Fig. 1: Ground plan of the southern part of the Civil Town with areas excavated in 2011

kutatás során elsősorban arra kerestük a választ, hogy vajon tovább halad-e az út nyugat felé, illetve hogyan csatlakozik az úgynevezett „F” utcához?

Az út tisztításakor egyértelműen kiderült, hogy mind a nyugat felé emelkedő szintű út, mind pedig az azt délről kísérő *porticus* fal megszakítás nélkül folytatódik nyugat felé, és feltehetően a két, 19. századi útkaparó ház között érhetett ki és torkollhatott a „C” utcába (LÁNG 2011a, 25). A feltárás során az is kiderült, hogy nincs csatlakozási pontja az „F” utcával, annál későbbi, mivel minden megfigyelt esetben elvágta annak kísérő konstrukcióit (ld. lejjebb).

2008. The road ran from the east to the west and was originally paved with stone slabs, with a slightly concave surface. In 2010, drainage ditches running on both sides of the road and a wall divided by pillars (*porticus*) were excavated (LÁNG 2011a, 26–27). During this year’s research, we primarily sought to answer the question of whether the road continued to the west and to discover whether it was connect to the so-called Street “F”.

While cleaning the surface of the road, it became clear that both the road heading towards the west and the *porticus* wall along it continued westwards without any break where it presumably reached and

A „G” utca felületének átvágásakor az is kiderült, hogy a jelenleg is felszínen lévő lapköves szint alatt mindössze két sóderekes és egy törmelékes útréteggel lehet számolni, közöttük kevés földfelhordással (2. kép). A legalsó réteg kavicsozását apróra tört, azonos anyagú és – valószínűleg – formájú kerámiaedények darabjaival egészítették ki, amelyet talán egy közeli fazekasműhely (keleti fazekas telep?) hulladékaként használtak itt fel. Az útrétegek alatt a sötétebb barna kompakt szűztalaj mutatkozott, majd a sárga altalaj. Az igen ritkán megújított (legutolsó, lapköves megújítása kelet felé jelenleg is a felszínen van!), relatíve kevés útrétegződésű szerkezet arra utalhat, hogy az út viszonylag későn készülhetett el. Ez a feltételezés illeszkedne a polgárváros déli részéről már korábban körvonalazódott képhez, a korábbi kutatások adatai alapján ugyanis a település déli részén hiányoznak az északi részre jellemző korai jelenségek, illetve sokkal kevesebb építési periódus különíthető el. Ez arra is utal, hogy a település dél felé fokozatosan épülhetett ki, a város

joined Street “C” between two 19th-century road-cleaning houses (LÁNG 2011a, 25). During the excavation, we also discovered that it had no junction with Street “F”, and that it dated to a later period than the latter road as it cut constructions related to Street “F” in all observable cases (see below).

When we cut across the surface of Street “G”, it turned out that below the present surface level covered with stone slabs, there were only two road layers with gravel and one further layer covered with debris, with a little ground leveling in between (Fig. 2). They added pottery that had been smashed into small bits – shards of vessels of the same fabric and probably also with the same form – to the pebbled surface of the lowest layer; they might have used waste from a nearby potter’s workshop (the eastern potters’ workshop?). A darker brown, compact virgin soil was found below the road layers with yellow subsoil underneath. The few layers comprising the road structure with few traces of renewal (the last phase covered with stone slabs is

2. kép: A „G” utca rétegsora
Fig. 2: Sequence of layers of ‘G’ street

korai időszakában (Kr. u. 1. század vége) itt a megtelepedés valószínűleg még nem, vagy csak nagyon szórványos volt (NAGY 1971, 65). A fentiek miatt – noha a csatornahálózat, illetve a főbb útvonalak kitűzése nyilván egyszerre, még a 2. század első évtizedében megtörtént (ZSIDI 2002, 35–36) – a további utak, utcák (pl. „G” út) és telkek továbbtűzésére és módosítására (ld. „F” utca lezárása, ld. lejjebb) is csak később kerülhetett sor. Így magyarázható a „G” utca rövid idejű használata is. Megfigyeléseink szerint a legkésőbbi útréteg a 3. század közepén még biztosan használatban volt, keltező leletanyag hiányában azonban a korábbi útréteg datálása egyelőre bizonytalan.

Az út – és a környező területek – utóéletére jellemző, hogy a déli oldalán futó csatorna betöltése és a legkésőbbi, még vizsgálható útréteg felett egy kutya komplett csontváza került elő, amely a terület használaton kívüli, elhanyagolt jellegére utalhat. Kora bizonytalan, feltehetően már a 3. század közepe utáni időszakra tehető.

A „G” utcát észak felől elérő „F” utca helyreállított, romkerti részétől délre fekvő szakaszát is a 2011-es ásatási szezonban tudtuk megtisztítani. Az utat burkoló egykori kőlapok szinte nyom nélkül eltűntek, a legkésőbbi útfelület felett, illetve az út tengelyében futó csatorna betöltéséből kibontott újkori, modern tárgyakkal teli salakos rétegek arra utaltak, hogy ez az útszakasz – amely egykor a romkert határain kívül esett – esetleg még az 1970-es években is a felszínen volt. A korábbi kutatások alapján tudjuk, hogy az út ezen szakaszát kelet felől egyrészt a Birkózó mozaikos fürdő apszisa mögötti kisebb helyiségek, illetve dél felé egy bizonytalan hovatartozású és rendeltetésű, téglalap alakú, kétpilléres

still on the present surface!) might suggest that the road was constructed in a relatively late period. This hypothesis would fit into the existing image concerning the southern part of the Civil Town. Based on results from previous research, no equivalents to those early phenomena were found in the southern area that characterized the northern part of the settlement, and here much less construction phases could be distinguished. This indicates as well that the settlement developed gradually towards the south. This part of the town was only sparsely settled during its early period (end of the 1st century AD), (NAGY 1971, 65). Consequently, the drainage system and the main roads must have been marked out together, as early as in the first decade of the 2nd century AD (ZSIDI 2002, 35–36). The additional roads, streets (among those Street “G”) and plots (also the closing of Street “F”, see below) may have been designated and modified later. This is how we can explain the brief period of use that characterized Street “G”. Based on our observations, the last road layer was still in use by the mid-3rd century AD. The dating of the earlier road layer, however, is still uncertain due to the lack of datable finds.

The afterlife of the road – and the nearby area – is clearly characterized by the occurrence of the complete skeleton of a dog found above the latest observable road layer and the fill of the drainage ditch that ran along the south side of the road. This suggests that the territory was no longer in use and abandoned. Its dating is uncertain, probably as late as the period following the mid 3rd century AD.

The reconstructed segment of Street “F” intersected Street “G” from the north. That was situated south of the archaeo-

3. kép: Kétpilléres helyiség nyugati falának részlete a metszetfalban
Fig. 3: Detail of the western wall of a room with two pillars in the section wall

helyiség határolta. Ennek nyugati zárófala elő is került az út tisztítása során (3. kép). Ugyanitt egy további, még a római korban az út szintje alá visszabontott észak-déli irányú fal is mutatkozott. Ez egy korábbi épület zárófala lehetett, amelyet a polgárvárosban több ponton megfigyelt 2. század végi – 3. század eleji, keleti irányú „út-eltolásnak” vagy újratűzésnek (ZSIDI 2002, 49; LÁNG 2009b, 277) eshetett áldozatul. Az utca nyugati oldalán észak felé figyeltünk meg kisebb kelet-nyugati irányú falcsonkokat (csatorna?), illetve padlószintrészletet, ezek hovatartozása azonban kérdéses, dél felé kevert, bolygatott képet mutatott az útszéli terület. Az út alatt, annak tengelyében a fent említett, kőfalas, kövezett aljú csatorna futott, fedlapjai egyúttal burkolókővekként is funkcionáltak. A csatorna (amely eredetileg a déli városfalat követő főgyűjtőbe szállíthatta a szennyvizet) betöltése a „G” utcáig tartó szakaszán végig salakos volt, eredeti réteget nem tudtunk vizsgálni. Ezt az utcát is átvágtuk és úgy találtuk, hogy a felső – tradicionálisan a 3. századra keltezett – útfelület alatt, egy bi-

logical park and was also cleaned during the 2011 excavation campaign. The stone slabs once covering the road have disappeared with hardly any trace. The fill of the drainage ditch running above the latest road surface and along the axis of the road contained cindery layers full of early modern objects. This suggests that this section of the road – formerly situated outside the borders of the ruin area – might have been exposed on the surface as late as in the 1970s. Based on the result of previous research, it is known that this section of the road had been bordered on the east by the smaller rooms behind the “bath with the wrestler mosaic”, and on the south by an oblong room with two pillars. The spatial context and function of the latter is uncertain. When cleaning the road, its western end wall was also found (Fig. 3). Here, another wall was uncovered that ran north to south and was pulled down in the Roman Period, to a level below the road surface. This might have been the end wall of an earlier building that probably fell victim to the relocation or rerouting of the road

4. kép: Az „F” és „G” utca csatlakozási pontja
 Fig. 4: Junction of 'F' and 'G' streets

zonytalan kavicsozástól eltekintve, további útrétegek nem voltak, csupán agyagfoltos, barna, planírozás jellegű rétegeket és egy beásást regisztrálhattunk, azaz a területet ugyan a római kor korábbi időszakában is használták, de nem út céljára. A „G” úthoz hasonlóan ritkán megújított utca ismét a terület rész relativ késői használatbavételére utalhat. Az „F” utca a „G” utcával történő csatlakozási pontjánál hirtelen megszakad, zsákutcává válik, csatornáját egyértelműen elvágta a magasabb rendű – és később létesített (?) – „G” utca (4. kép). Az utat dél felé már nem tudtuk követni, valószínűleg még a rómaiak szüntették meg, a korábbi rajzokon kivehető épületek is csak eddig a pontig szegélyezték az utcát. Sajnos azonban mind a „G”,

towards the east which took place at the end of the 2nd – beginning of the 3rd century AD as observed at several points in the Civil Town (ZSIDI 2002, 49; LÁNG 2009b, 277). On the western side of the street, to the north, small wall remains oriented east-west (a drain?) and details of a floor level could be observed. Their context is, however, uncertain; the roadside area in the south displayed a mixed, disturbed character. The above-mentioned, stone-lined drain ran underneath the axis of the road, and the stone slabs covering it served as part of the paving of the road as well. The fill of that section of the drain (originally probably conveying sewage to the main sewage collector following the southern city wall) which ran up to Street

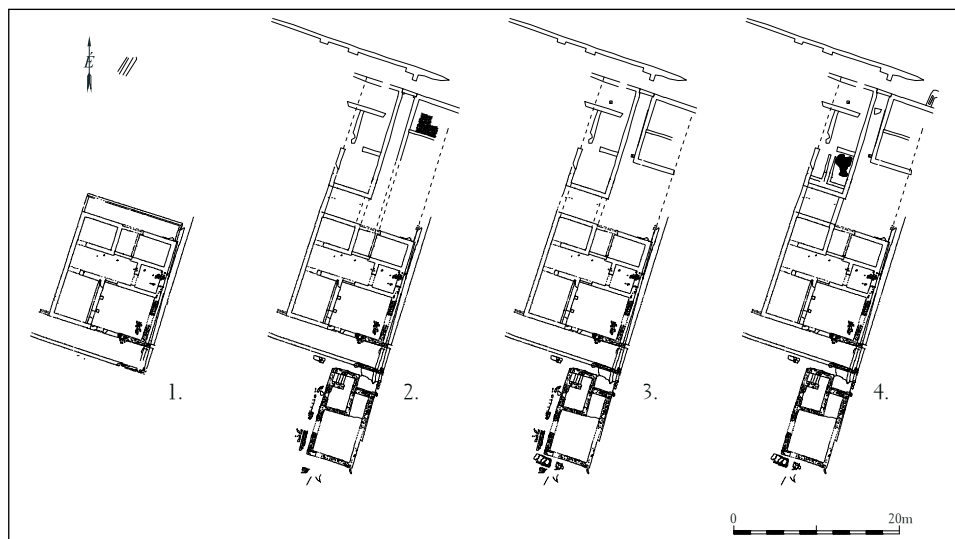
mind pedig az „F” utca csatormarészletei oly mértékben sérültek ezen a ponton, hogy egyéb következtetés levonására már nem alkalmasak.

Valószínűnek látszik, hogy az északabbról induló „F” utca már korábban létezett, talán a városfallal és az azt követő déli főgyűjtővel egy időben hozták létre, hiszen csatornája csak ide szállíthatta a szennyvizet, majd később a dél felé kitéződött „G” út és az ehhez kiharcellázott terület miatt lezárták. Az utcából zsákutca lett, csatornája pedig talán a „G” utca – igaz kisebb kapacitású – északi csatornájába ömölhetett.

A Festőház északi része

2010-ben sikerült lokalizálnunk a Festőház délkeleti sarkának maradványait, illetve kiderült, hogy dél felől összekötetésben állt a kéthelyiséges pincével (LÁNG 2011b, 34). A 2011-es szezonban feladatunk volt az épületegyüttes feltételezett északi folytatásának feltárása és viszonya a „G” utcához. Már a feltáró

„G”, was cindery all along its length so we were not able to study any original layers. We made a cross-section profile of Street “G” as well, and found that below the uppermost road surface – traditionally dated to the 3rd century AD – there were no more layers but rather an indistinct pebbled surface. Apart from that, only brown, clay-spotted layers characteristic of leveling work and a depression were visible. This indicates that though the area was also in use during the earlier phases of the Roman Period, just not as a road. The fact that the street, similarly to Street “G”, was renewed only a few times at most, might also indicate that the area was put to use relatively late. The junction of Street “F” and Street “G” represents the dead end of the former, its drain was clearly cut by the later established(?) road “G”. The road could not be followed to the south, it was probably demolished still during the Roman period (Fig. 4.). Unfortunately, the drain of both streets “F” and “G” were so

5. kép: A Festőház feltételezett építési periódusai
Fig. 5: Supposed building phases of the Painter's house

6. kép: A Festőház északi traktusának bejárata
 Fig. 6: Entrance of the northern part of the Painter's house

munka első üteme során, az úgynevezett "északi lődomb" elhordásakor nyilvánvalóvá vált, hogy az a Festőház építőköveit és freskóanyagát tartalmazta, azaz a lőtér építéskor a ház maradványait elpusztították.

A domb helyén nyitott kelet-nyugati irányú felületen – a várakozásoknak megfelelően – az épületegyüttes északi folytatását találtuk, egészen a „G” utcáig (LÁNG 2011b, 34–35). A feltárás során egyértelművé vált, hogy a Festőház – fennállásának nagyobb részében – nem egy önálló épület, hanem egy hosszúház egy traktusa volt, amely észak felé egy hosszú közép folyosóval nyílt az utca felé (5. kép). A folyosó falai egybeesnek a 2. számú helyiségének falaival (*faucés*), azokkal tehát egy egységet alkothatott. A folyosó két oldalán további szobák voltak, a kő alapfalakon magasan, *in situ* sikerült a festett vakolatot dokumentálni és a falakról leválasztva konzerválni. A folyosó északi végén, az épület főbejáratánál, valamint déli részén is egy-egy habarcsos alapú, eredetileg deszkával burkolt (?) küszöböt találtuk (6. kép). Az utóbbi talán egy korábbi periódushoz tar-

damaged along this stretch that no further conclusions could be drawn.

It seems probable that Street "F", the beginning of which started north of Street "G" was earlier. It might have been established at the same time as the city wall and the southern main sewage collector that ran along it since this is the point where the drain of Street "F" could have conveyed the sewage. Later, it was closed down because of the re-designation of Street "G" and the area parceled-out for its establishment. Street "F" became a dead-end street and its drain may have emptied into the northern drain of Street "G" (though volume capacity of the latter was lower).

The northern part of the "Painter's House"

In 2010, we were able to localize the remains of the southeastern corner of the "Painter's House". In the south, it turned out to be attached to a cellar with two rooms (LÁNG 2011b, 34). The task of the 2011 campaign was defined as unearthing the supposed northern continuation of the building complex and to clarify

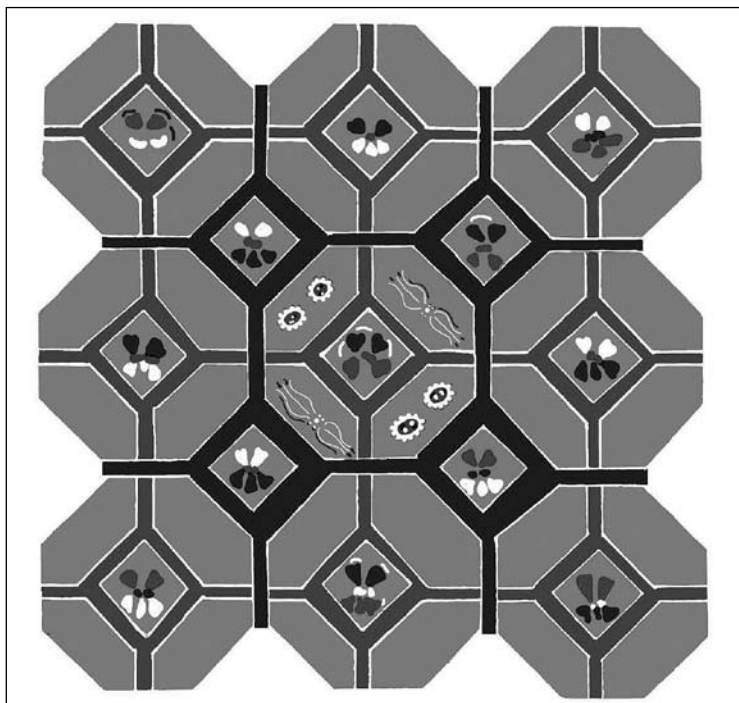
tozhatott. Az északi traktus agyagpadlós *porticusszal* nyílt a „G” utcára.

Az északi részt legalább háromszor átépítették (a feldolgozás során a periodizáció még finomodhat), erre előzetesen a rétegtani megfigyelések, freskóanyag, néhány érem és terra sigillata töredék alapján következtethetünk. A legkorábbi időszakot (2. század első fele?) már egy *terrazzopadlós*, kő alapon vályog felmenőfalú, gazdagon díszített belső terű szoba és a fehérre (?) festett vakolatú folyosó képviselte, illetve az épület nyugati szélén egy északkelet-délnyugati irányú, kőfalas csatorna, amelynek (mivel csak kis szakaszt sikerült megfogni) kiindulási és végpontja, illetve pontos funkciója egyelőre ismeretlen (7. kép).

Egy későbbi periódusban az épületrészt átalakították, a keleti szobasor beosztásán változtattak, a vályogfalakról leverték a dí-

its relation to Street “G”. The first phase of the excavation, the removal of the so-called “northern shooting-range hill” has already revealed that the hill contained building stones and fresco fragments from the “Painter’s House”. The remains of the house were destroyed when the shooting range was established.

In accordance with our expectations, in the square opened in the place of the former hill we found the northern continuation of the building complex that extended as far as Street “G” (LÁNG 2011b, 34–35). The excavation clarified that the “Painter’s House” was – in most construction phases – not an independent building, but a part of a strip house that, in the north, opened with a long central corridor onto the street (Fig. 5). The walls of the corridor corresponded to those of room No. 2 (fauces). Thus, they must have

7. kép: Mennyezeti freskó rekonstrukciós rajza (Kirchhof A.)
Fig. 7: Reconstruction drawing of the ceiling fresco (A. Kirchhof)

8. kép: Salonina verete
Fig. 8: Coin of Salonina

szített vakolatot, azokat visszabontották, illetve ezen a szakaszon megszüntették a középfolysót, nagyobb előtérre szélesítve azt (2-3. század fordulója?). A nagy tér áthidalására faoszlopokat használtak, ezek perselyköveit sikerült feltárnunk. Az újonnan kialakított helyiség falai szintén kőalapozásúak voltak, vályogtéglás felmenő résszel.

Az épület legkésőbbi periódusában (3. század közepe – második fele) a nyugati helységi sor egyik szobáját padlófűtéssel és terrazzopadlóval látták el (a helyiség déli részét részben már Nagy Tibor is feltárta), a padló alapozásából *Salonina* (Kr. u. 253–268) verete került elő (8. kép). A bejárat előteret nagyobb kőlapokkal burkolták. Ugyanebben az időszakban kerülhetett sor az épület keleti szélén egy észak-déli irányú, a „C” utca csatornájába torkolló, kerámiacsövekből összeállított kis csatorna elkészítésére. A csatornát átvezették az épület homlokzati falán.

Az épületrész funkciójáról egyelőre annyi tudható, hogy a folyosó (vagy előtér) két oldalán nyíló, gazdagon díszített

formed a single unit context. There were more rooms situated on both sides along the corridor. We were able to document, remove and conserve the painted plaster found in situ, on the upper part of the stone building walls. We found the mortar bed of a threshold originally covered with plank (?) at the northern end of the corridor, by the main entrance of the building, and another threshold in the southern part (Fig. 6). The latter might have been used in a preceding period. The northern part opened onto Street “G” through a porticus with a clay floor.

This part was reconstructed at least three times as we can preliminarily conclude based on stratigraphic observations, fresco finds, some coins and Samian ware shards (the periodization will be further differentiated during the analysis). Even the earliest period (first half of the 2nd century? AD) was represented by a room with adobe walls on a stone foundation, with a terrazzo pavement and a richly decorated interior as well as a corridor with white plastered walls (?). There was also a channel with a stone bed running from northeast to southwest on the western side of the building. The starting and end point and the function of the latter is still unknown (as only a small segment could be identified) (Fig. 7).

This part of the building was reconstructed in a later period with the arrangement of the rooms in the eastern suite was transformed, the decorated plaster was removed from the adobe walls that were pulled down and the central corridor was eliminated by broadening to form a larger vestibule (at the turn of the 2nd and 3rd century? AD). Wooden pillars were put up to span the large room. The sockets for the pillars were uncovered. The adobe brick

szobák lakóhelyiségek lehettek. Ezek a szobák közvetlenül a *porticus* mögött helyezkedtek el, sőt, maga a főbejárat is rögtön a folyosóról nyílt. *Tabernák*, műhelyhelyiségek nyomait itt nem dokumentáltuk. A leletanyagból előkerült szakállas férfifejet ábrázoló architektonikus töredék is az épület gazdag díszítésére utal. A leletanyag nagy részét a szokásos római kori házikéria adja, ezen felül egy *stylus* (*porticus*ból), számos csont varrótű, illetve egy *Venus* ábrázoló kisméretű terrakotta körplasztika említhető még (nyugati helyiség, *praeefurnium*). Ez utóbbi talán egy *lararium*hoz tartozott (9. kép).

Az épületrészt – a Festőház középső traktusához hasonlóan – többször már nem újítták meg, az épületet feltehetően a 3. század második felében – végén felhagyták.

Az idei ásatási eredmények alátámasztották tehát azt a korábbi elképzelést, miszerint a Festőház – fennállásának legnagyobb részében – nem egy önálló épület volt, hanem egy, a „G” utcától a városfalat belülről kísérő főgyűjtőcsatornáig tartó telken megépült hosszúház része. A házon – legalábbis annak 2. periódusában – a *porticusos* főbejárattól a Festőházig középfolysó vonult végig, két oldalán gazdag freskódíszítéssel ellátott szobákkal. A ház hátsó traktusa már gazdasági jellegű – és részben talán nyitott – lehetett, erre utal a pince, a csatornák és az itt feltárt kemence maradványa is. A hosszúház lakóépület lehetett, egyéb funkcióra egyelőre nincs adatunk (10. kép).

A Festőház önálló épületként esetleg a 2. század első felében (?) létezhetett, majd – különböző időpontokban – hozzáillesztették észak és dél felől a *porticus*okat, később azonban, amikor ezen városfalhoz közeli terület sűrűbb beépítésére

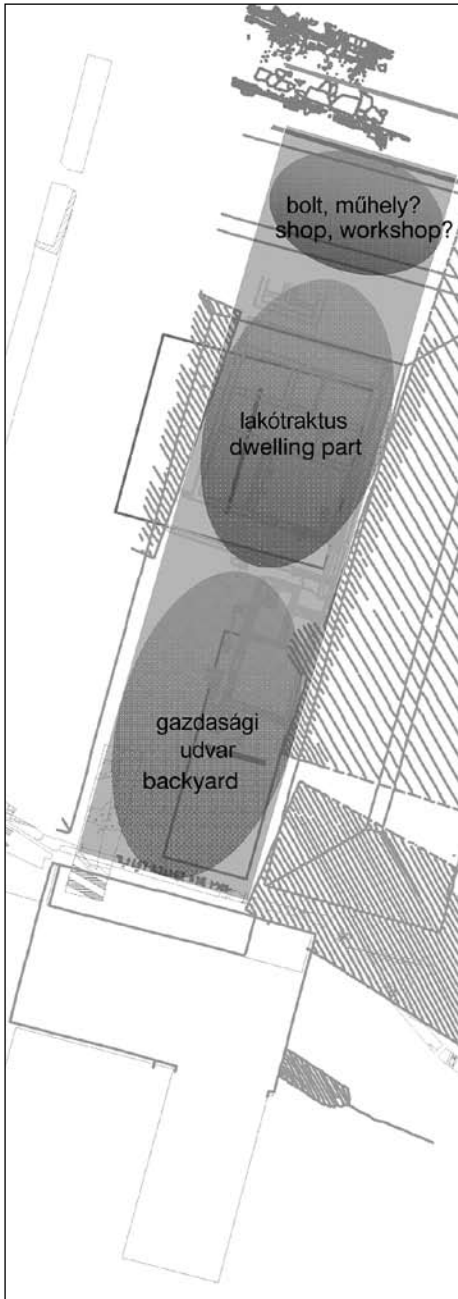

9. kép: Terrakotta *Venus* szobrocska
Fig. 9: Terracotta statuette of *Venus*

walls of the newly constructed room had stone foundations as well.

In the last construction phase (middle or second half of the 3rd century AD) one of the rooms in the western suite had floor heating and a terrazzo pavement (the southern part of the room has already been excavated by Tibor Nagy to some extent). A *Salonina* coin was found in the basis of the pavement (AD 253–268) (Fig. 8). The entrance vestibule was paved with relatively large stone slabs. A narrow drain constructed of clay pipes that ran from north to south in the eastern side of the building and emptied into the drain of Street “C” might have been created in the same period. The drain passed through the front wall of the building.

Concerning the function of this part of the building, all that is known at present is that the richly decorated rooms opening on the two sides of the corridor or vestibule might have had a dwelling function.

10. kép: A Festőház telkének feltételezett, funkciók szerinti beosztása (2-4. periódusok)
 Fig. 10: Supposed division of the Painter's houses plot (periods 2-4)

These rooms were situated right behind the porticus and the main entrance as well opened directly from the corridor. We could not observe any traces of tabernae or workshops. The architectural fragment among the finds representing a bearded male head also testifies to the abundant decoration on the building. The bulk of the finds comprised the usual Roman domestic ware. In addition to a stylus (from the porticus) there were a number of bone pins, and a small terracotta statue representing Venus (from the praefunium in the western suite). The latter might have come from a lararium (Fig. 9).

This part of the building showed no signs of further reconstruction – similarly to the central part of the “Painter’s House” –, the building was probably abandoned in the second half or end of the 3rd century AD.

The results of this year’s excavation supported the previous supposition that the “Painter’s House” was not – in most of its phases – an independent building but part of a strip house raised on the plot. It extended from Street “G” to the main sewage collector running along the inner side of the city wall. The house – or at least in its 2nd construction phase – had a central corridor leading from the main entrance with a porticus to the “Painter’s House”, adjoined on both sides by rooms richly decorated with frescoes. The backyard area of the building might have had an economic character – and were perhaps partly open –, as is also suggested by the cellar, the drains and the remains of a baking oven that were unearthed here. The strip house might have been a dwelling house and certainly no data exist to suggest the contrary. (Fig. 10).

is sor került (2-3. század fordulója?), az egész konstrukciót integrálták egy hosszúházba. Hasonló megoldást láthatunk a carnuntumi polgárváros úgynevezett *Haus I.* épületének többszöri átépítésénél (HUMER 2008, 149–160).

Számos kérdés azonban egyelőre még megválaszolásra vár, illetve néhány esetben már nem várható megoldás. Sajnos az 1941-es lőtéri építkezések és pusztítások miatt a „Festőház” középső traktusa és az északi rész közötti kapcsolódási pontok többé már nem kutathatók. Ugyanezért nem deríthető ki az sem, hogy hogyan oldották meg az épületen belül a különböző szintű épületrészek, illetve helyiségek összekapcsolását, hiszen a terület mind dél, mind pedig kelet felé erősen lejt (szinteltolások épület? [LÁNG 2011b, 35, analógiákkal]). További feltárásokkal azonban tisztázható lenne az épület pontos keleti és nyugati határa, amelyeket ugyan egyelőre nem sikerült lokalizálni, de a két – különböző korú – csatornarészlet mindenképpen jelzésértékű lehet erre nézve. Ez alapján a hosszúház szélessége kb. 12 m lehet (40 római láb, azaz $1/3$ *actus*), amely egyrészt illeszkedik a polgárvárosban rekonstruált kitéréshez (MÁRITY 1993, 138. és 3. kép), másrészt megfelel a település más részén (pl. északkeleti rész) feltárt hosszúházak méreteinek. Valószínű, hogy a „G” utca déli oldalán – az északkeleti részhez hasonlóan – további hosszúházak is sorakoztak a Festőház keleti és nyugati szomszédságában (LÁNG 2011b, 34).

A leletanyag feldolgozásával fény derülhet arra is, hogy hogyan illeszkedik a most feltárt épületrész a korábbi kutatási eredményekhez, Nagy Tibor ugyanis 1941-ben arra a következtetésre jutott, hogy az általa részben feltárt fűtőcsatornás helyiség „késői” lehet (NAGY 1943, 383). A 2011-es

The “Painter’s House” might have existed as an independent building in the first half of the 2nd century AD (?) if ever; then – at different points in time – the northern and southern porticus were attached. Later, however, when the territory lying close to the town walls came to be more densely built-up (turn of the 2nd and 3rd centuries AD?), the whole construction was incorporated into a strip house. A similar solution can be observed concerning the reconstruction phases of the so-called Haus I building in the Civil Town of Carnuntum (HUMER 2008, 149–160).

A number of questions, however, still remain to be answered. Furthermore, in certain cases there will be no resolution because of the constructions and destructions that took place at the shooting range in 1941. Thus, it is unfortunately no longer possible to study the intersection of the central part of the “Painter’s House” and the northern part. For the same reason, it can no longer be revealed how the bridging of building parts and rooms situated on different levels was resolved, as the area strongly slopes both to the south and the east (split-level constructions?) (LÁNG 2011b, 35 with reference to analogies). Further excavations could, however, clarify the exact eastern and western borders of the building. These have not been successfully localized yet although the two drain sections – dating from different periods – can definitely be relevant in this regard. Based on this data, the width of the strip house may be determined as 12 m (40 Roman feet that is, $1/3$ *actus*), which, on one hand, fits the designation system as reconstructed in the Civil Town (MÁRITY 1993, 138. and Fig. 3) and on the other, corresponds to the size of the

11. kép: A Festőházzal kelet felől szomszédos épület legkésőbbi periódusának részlete

Fig. 11: Detail of the latest phase of the building next to the Painter's house

kutatás során azonban kiderült, hogy ez a helyiség mind a stratigráfiai megfigyelések, mind pedig a leletanyag alapján (*Salonina* érem, ld. feljebb) egykorú az épület többi részének (Festőház, északi rész) 3. század közepére keltezett utolsó periódusával (NAGY 1958, 153, 158). További kérdés az is, hogy a most előkerült, jelentős mennyiségű freskóanyag hogyan illeszkedik a Festőház Nagy Tibor által rekonstruált átfestési periódusaihoz (NAGY 1958, 164–182).

A Festőház keleti és nyugati szomszédsága

A 2010-ben újrakutatott Festőház közvetlen keleti és nyugati szomszédságában 2011-ben nyitottunk szelvényeket a telek lehatárolása céljából. Kelet felé a házzal közvetlenül szomszédos (korábban apszisosnak tartott) „késői” épület (NAGY 1943,

strip houses excavated elsewhere in the settlement (e.g. in the northeastern part of town). It is probable that on the southern side of Street “G” – similarly to houses in the northeastern part of town – there would have been more strip houses standing in the eastern and western neighborhood of the “Painter’s House” (LÁNG 2011b, 34).

In the future, the analysis of finds may possibly shed light on how the building part uncovered now was related to the results of previous research. Namely, in 1941, Tibor Nagy came to the conclusion that the room partly unearthed by him with a heating channel might have dated to a “late period” (NAGY 1943, 383). During the 2011 research work, however, this room turned out to be contemporary with the last construction phase of the rest of the building (the northern part of the “Painter’s House”) dated to the mid-3rd century AD, based on both stratigraphic observations and the finds (a coin of *Salonina*, see above) (NAGY 1958, 153, 158). It is a further question how the significant amount of fresco remains now uncovered might be connected to the decoration phases of the “Painter’s House” as reconstructed by Tibor Nagy (NAGY 1958, 164–182).

The eastern and western neighborhood of the “Painter’s House”

Trenches in the eastern and western immediate neighborhood of the “Painter’s House” – re-investigated in 2010 –, were opened in 2011 in order to identify the borders of the plot. In the east, the walls and a few rooms from a “late” building (previously thought to have been closed with an apse) situated right next to the house (NAGY 1943, 383) were found. One of the rooms was heated and had a

383) falai, néhány helyisége, köztük egy fűtött, *terrazzopadlós szoba*, *praefurnium* nyílással, illetve faküszöb lenyomata is előkerült (11. kép). Az épület ezen részletei a legkésőbbi építési periódust tükrözik, azok a mai felszín alatt 10-15 cm-rel jelentkeztek. A ház tetőomladékát is dokumentáltuk, amely viszont gyakorlatilag a jelenlegi felszínen mutatkozik. A *tegulák* közül 3. század közepi bronz érem került elő, amely egyben a legkésőbbi építési periódusról, illetve az épület pusztulásáról is információval szolgált. Ez alátámasztani látszik azt a korábban a polgárvárosban több ponton is megfigyelt jelenséget, miszerint az épületek legkésőbbi vizsgálható fázisa a 3. század közepére – utolsó harmadára tehető, ennél későbbi leletanyag, jelenség csak szórványosan jelentkezik (T. LÁNG 2005, 78, korábbi irodalommal). A most előkerült

terrazzo pavement. The opening of the praefurnium was also found as well as the imprint of a wooden threshold (Fig. 11). These building details reflect the last construction phase and lay 10-15 cm below the present surface. We documented debris from the roof of the house as well. It was virtually visible on the present surface. A mid-3rd-century AD bronze coin was found amongst the tegulae reflecting the time of the latest construction period and the destruction of the building as well. This seems to support previous observations at various parts of the Civil Town, of the phenomenon that the latest identifiable period for the buildings could be dated to the middle and last third of the 3rd century AD. Finds and features later than this occur only sporadically (T. LÁNG 2005, 78, with previous literature).

12. kép: Sütőkemence a Festőháztól keletre
Fig. 12: Baking oven east of the Painter's house

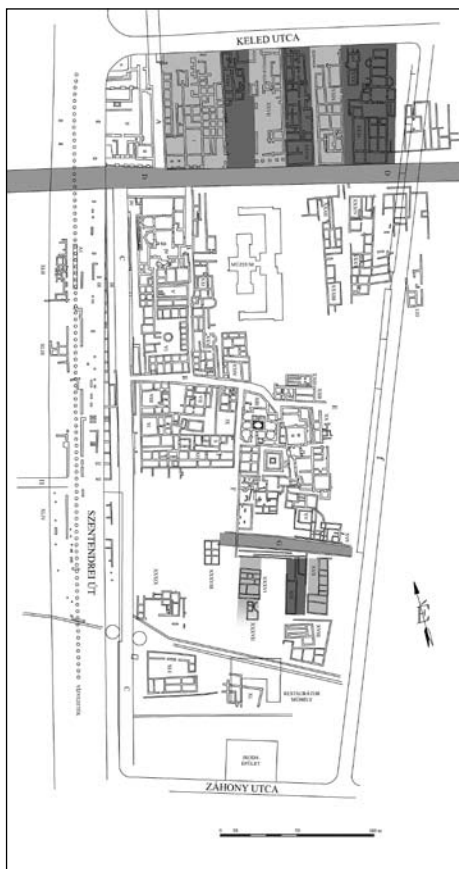
13. kép: Kőfalas csatorna a Festőház és az „apsziszos” épület között
Fig. 13: Channel built of stone between the Painter’s house and the “Apsidal” building

épület keleti fele kívül esett a rendezendő területen, így ott kutatni nem tudtunk, nyugati záródását pedig – és egyben viszonyát a Festőházhoz – a lőtér 60 évvel ezelőtti kialakítása során teljesen elpusztították. Építési periódusairól azonban így is több információt nyertünk: legkésőbbi járósíntje alatt észak felé kisebb, keveset használt sütőkemence maradványa és szétterített hamuzögödre mutatkozott (12. kép). Ezen horizont alatt masszív, változó vastagságú, agyagtégladarabos, faszenes, hamus planírozási rétegek következtek, amelyekből nagy mennyiségű kerámiatöredék, állatcsont, illetve fémtöredék került napvilágra. A rétegek közt egy – talán áradás nyomán itt maradt – homoksávot is megfigyeltünk. Ebből egy valószínűleg Hadrianus császár által veretett érem is előkerült. Az egymás alatt és felett mutakozó planírozási rétegekből összetartozó kerámiatöredékek kerültek elő, ami egyidejű szétterítésre enged következtetni. A munka során nyilvánvalóvá vált, hogy a tereprendezés részeként idekerült rétegek egy kelet (a Duna)

The eastern half of the building now unearthed was situated outside the construction area, so it could not be investigated. Its western closure – together with any traces of its relation to the “Painter’s House” – was completely destroyed when the shooting range was constructed 60 years ago. We were, however, still able to extract information on the construction phases. In the north, beneath the latest floor level, a barely used baking oven was brought to light with the contents of its working pit having been spread over the ground (Fig. 12). Below this horizon, massive leveling layers of varying thickness were situated containing fragments of clay bricks, charcoal, ash, and a large number of potsherds, animal bones and metal fragments. In between the layers there was a stripe of – perhaps alluvial – sand from which a coin minted by Hadrian was uncovered. In the superimposed leveling layers, matching shards from the same vessel were found, suggesting that the layers were spread out at the same time. During the

felé húzódó nagyobb mélyedést, vagy lejtőt töltöttek fel, amely talán természetes eredetű lehetett. A mélyedést feltöltő legelső rétegből előkerült margumi terra sigillata töredék alapján a tereprendezés legkésőbb a 2. század közepén indulhatott (Gabler D. szíves szóbeli közlése), amely szintén a terület relatív késői használatbavételére utalhat (ld. fent). A mélyedés (vagy lejtő) nyugati, szélvédett oldalába a fel- vagy betöltés kezdeti szakaszában rövid ideig használt kis sütőkemencét is vágtak, majd ezt is felszámolva továbbtöltötték a mélyedést. Ugyanitt, talán a kemencénél még korábbi, egyelőre bizonytalan rendeltetésű, íves, széles falalap szakasz és észak felé egy északnyugat-délkeleti irányú falrészlet is mutatkozott, az utóbbi esetleg egy csatornához (?) tartozott. Az „apszisos” épületet nyugat felől egy közel észak-déli irányú, a sárga altalajt is vágó, kőfalas csatorna kísérte. Ennek időbeli viszonya az épülethez, illetve bármelyik periódushoz nagyon bizonytalan, mivel ezt is erősen roncsolta a lőtér építése (13. kép). Pontos korabeli felmérések hiányában az sem világos továbbá, hogy ez lenne-e a Nagy Tibor által jelzett, a Festőházat kelet felől határoló csatorna, vagy – ahogy a jelenlegi felmérések alapján kikövetkeztethető – egy másik, attól keletebbre található konstrukció. Ez annál is sajnálatosabb, mivel a most részben feltárt „apszisos” épület a 3. század közepére keltezhető, s legkésőbbi szintjei (padló, küszöb) is 2 méterrel magasabban fekszenek, mint a Festőház ezekkel egykorú utolsó periódusának részei (LÁNG 2011b, 21. lj). A kérdés tehát itt is az, hogy hogyan oldották meg a szintkülönbségek áthidalását? Erre a kérdésre jelenleg nem tudjuk a választ.

A Festőház telkétől nyugatra fekvő területén – az egykori nyugati lődomb alatt – 3 további szondát nyitottunk, ame-

14. kép: Feltételezett telekosztás a G utcától délre
Fig. 14: Supposed plot division south of 'G' street

work, it became clear that the layers resulting from leveling filled a large depression or slope extending toward the east – the Danube – that might have developed from natural processes. Based on a Samian ware fragment from Margum that was found in the lowermost fill layer in the depression, the leveling might have been started at the latest in the mid-2nd century AD (per. com. by D. Gabler), which also suggests a relatively late occupation for the area (see above). At an early stage in the filling process, a small baking oven was cut into the western side of the depression or slope

lyek közül a déliben régészeti rétegek, objektumok nem mutatkoztak. Magából a dombból nagy mennyiségű freskótöredék került elő, ami igazolta azon feltevésünket, amely szerint a Festőház pusztulását a lőtér és a dombok építése okozta, azaz a ház anyagát beletölték a dombba.

Észak felé, körülbelül a Festőház északi *porticus*ával egy vonalban épületfalak, talán egy padlószint és egy sütőkemence részlete mutatkozott. A maradványok a Festőházzal nyugat felé szomszédos épülethez tartozhattak, nyugati záródásuk azonban ismét kívül esett az átrendezendő területen, kelet felé pedig a lőtér tette tönkre a falakat. Az épület periodizációja nem ismert, mélyebb kutatásokra itt nem volt mód.

A szomszédos területeken egykor állt épületek összefüggő alaprajzait és viszonyukat a Festőházhoz sajnos nem tudtuk tisztázni, de a különböző periódusokhoz köthető sütőkemencék jelenléte arra utal, hogy az épületek hátsó, gazdasági traktusainak részeit sikerült feltárni.

A 2011. évi kutatások tehát igen sok új információval szolgáltak a „G” utcától délre eső terület beépítéséről. Mind az utak átvágásai, mind pedig az épület-részletek kutatásai nyomán egy viszonylag későn (2. század közepe?) használatba vett területrész bontakozik ki, amelyre az északkeleti részhez hasonlóan a hosszúházas beépítés jellemző (14. kép). Az épületek *porticusszal* nyíltak a „G” utcára, északi traktusuk lakó- (freskók, fűtött helyiségek), míg déli részük inkább gazdasági jellegű (kemencék) lehetett. A fentiek miatt az épületeknek (és az utcáknak) lényegesen kevesebb (átlagosan 3) periódusát figyelhettük meg, felhagyásuk azonban megegyezik a polgár város más részein

where it was protected from wind. Later, following the elimination of the oven, the filling of the depression was continued. Here, a segment of a thick, curved wall foundation was uncovered that may have predated the oven. Its function is still uncertain. A segment of a wall in the north, running from northwest to southeast, was also unearthed. It may have belonged to a drain (?). The building with the “apse” was accompanied in the west by a drain with a stone bed, running approximately from north to south and cutting into the yellow subsoil as well. Its chronological relation to the building and any of the construction phases is very uncertain as it was heavily damaged by the construction of the shooting range (Fig. 13). Due to the absence of contemporary plans, it is not clear whether this was the drain bordering the “Painter’s House” on the east, indicated by Tibor Nagy, or – as can be concluded from the present measurements – part of another construction situated to its east. This is even more regrettable as the now partly unearthed building with an “apse” can be dated to the mid-3rd century AD, and its latest levels (pavement, door step), are still located 2 m higher than those parts of the “Painter’s House” that belong to the last construction phase contemporary with them (LÁNG 2011b, 21. lj). Thus, the question remains the same here as well: how did the residents of these buildings resolve the problem of bridging the level differences? The answer is not yet known.

Three further test trenches were opened in the territory west of the “Painter’s House” plot beneath the former western shooting range hill. No archaeological layers or features were found in the southern trench. A significant amount of fresco

megfigyelt 3. század közepére – végére tehető utolsó időszakkal. A területen több ponton megfigyelt természetes eredetű lejtők és emelkedők áthidalását az épületeken belül és között, feltehetően valamilyen szinteltolások megoldással oldották meg, ezek azonban a második világháborús építkezések miatt sajnos ma már nem vizsgálhatók.

Láng Orsolya

Irodalom/References:

HUMER 2008 – Humer, F: Neue Grabungsergebnisse in einem Wohnviertel der Zivilstadt von Carnuntum. In: P. Scherrer (Hrsg.), DOMUS. Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen. Akten des 3. Internationalen Symposiums über römische Städte in Noricum und Pannonien. Wien 2008, 143–172.

T. LÁNG 2005 – T. Láng O.: „A „Peristylház”: hitelesítő feltárás az aquincumi polgárváros északkeleti részén (The “Peristyle House”: authenticating excavation in the Northeast part of the Aquincum Civil Town). *Aqfüz* 11 (2005) 68–80.

LÁNG 2009a – Láng O.: 17. Budapest, III. ker., Szentendrei út 135–139., Hrsz.: 19343/8. *Aqfüz* 15 (2009) 172–173.

LÁNG 2009b – Láng, O.: „Unpleasant to live in, yet it make the city rich”. Functions of Strip-buildings in the Aquincum Civil Town in the Light of New Discoveries. In: Bíró Sz. (ed.), *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler*. Győr 2009, 271–286.

LÁNG 2010 – Láng O., 16. Budapest, III. ker., Szentendrei út 133, volt MHSZ Lótér, Aquincum – polgárváros, Hrsz.:19348/8. *Aqfüz* 16 (2010) 188–190.

fragments were found within the interior of the hill itself. Their presence supported our supposition that the “Painter’s House” was destroyed due to the construction of the shooting range and the hills and the material of the house was dumped into the hill.

In the north, walls, probably the detail of a floor level and of a baking oven were found, approximately in line with the northern porticus of the “Painter’s House”. The remains might have belonged to the building neighboring the “Painter’s House” to the west, their western closures, however, were also situated outside the area being reorganized. In the east, the walls were destroyed when the shooting range was constructed. The periodization of the building is not known and there was no opportunity to conduct more intensive research here.

Unfortunately it did not prove possible to clarify the complete ground plan of the buildings that were formerly situated in the neighboring areas nor their relation to the “Painter’s House”. The presence of baking ovens belonging to various construction phases suggests, however, that here the backyard wing of the building that fulfilled economic functions was uncovered during excavation work.

In summary, research in 2011 provided a significant amount of new information about the settlement structure in the area south of Street “G”. Both the trench sections cut across the roads. Research on the building parts suggest that the territory was used during a relatively late period (mid-2nd century? AD) and was characterized by a system of strip houses similarly to the northeastern area (*Fig. 14*). The buildings opened to Street “G” with a porticus. Their

LÁNG 2011a – Láng O.: Hitelesítő ásátás az ún. Festőház és környezetének területén, az aquincumi polgárváros déli városfalánál (Control excavation on the territory of the so-called Painter's House and its surroundings by the southern town wall of Aquincum Civil Town). *Aqfűz* 17 (2011) 18–35.

LÁNG 2011b – Láng O.: Az aquincumi Festőház: régi adatok és új eredmények (The "Painter's house" in Aquincum: old data and new results). *BudRég* 44 (2011) 32–44.

MÁRITY 1993 – Máriy E.: Kronológiai problémák és városszerkezeti sajátosságok Aquincumpolgárvárosában (Chronological problems and characteristics of settlement structure in the Aquincum Civil Town). *BudRég* 30 (1993) 137–148.

NAGY 1943 – Nagy T.: A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938–1942. évek között végzett kutatásairól. *BudRég* 13 (1943) 359–400.

NAGY 1958 – Nagy T.: Az aquincumi ún. Festőlakás. *BudRég* 18 (1958) 149–189.

NAGY 1971 – Nagy, T.: Der Vicus und das Municipium von Aquincum. *ActaArchHung* 23 (1971) 59–81.

ZSIDI 2002 – Zsidi P.: Aquincum polgárvárosa. Budapest 2002.

northern suite might have had dwelling functions (with heated rooms decorated by frescoes), while the southern part might have had an economic character (with ovens). Based on the archaeological work, we could identify significantly fewer construction phases of the buildings (and streets; 3 on average). The time of their abandonment, however, corresponded to the last phase in other parts of the Civil Town as identified elsewhere: the middle and end of the 3rd century AD. Bridging the natural slopes within and between the buildings observed in several parts of the territory was supposedly resolved by applying some sort of split-level construction. It is no longer possible to resolve these questions due to construction work made during the Second World War.

Orsolya Láng